

SOBRE «ATRA MATER», DE GABRIEL FERRATER

Sofia Colominas Solans
Universitat de Lleida

«Recordar és terrible, però molt més terrible és no recordar.
[...] La mort és una vivència massa íntima, tan il·limitada com la vida humana.»
(Aleksiévix, 2020)

Com s'esdevé sovint, la mitificació d'un personatge cèlebre (Gabriel Ferrater) s'acaba convertint (entre d'altres) en un reguitzell de fets anecdòtics que els estudiants principiants recullen amb més o menys interès durant les conversacions literàries (mig banals, mig transcendents) compartides en moments de recés (noti's l'eufemisme). Així doncs, la meua primera aproximació a Ferrater fou la reducció del polifacètic lletraferit a l'arquetip del boig intel·ligent, del poeta sensible i bohemí. De l'inadaptat. Del suïcida. A partir d'aquí, no obstant, i a través de la recerca de l'obra i la vida ferraterianes, l'estigmatització de l'escriptor i lingüista comença a adquirir una textura més complexa i enigmàtica.

Gabriel Ferrater (1922-1972), pertanyé a una família de vinaters de Reus (paradís de la infantesa i marc referencial de gran part dels seus poemes) benestant, culta i involucrada en política. No participà en l'escolarització reglada fins als deu anys. Fins a l'edat assenyalada, doncs, fou autodidacte, fet que condicionà notablement la seva perspectiva i la seva idea de l'art.²⁹ Ferrater tenia catorze anys quan va començar la Guerra Civil Espanyola. Per culpa de la política franquista de després de la guerra i per desavinences familiars, el negoci de vins fa fallida i el pare de Ferrater se suïcida. L'estat benestant de què havia gaudit durant la seva infància i principi de joventut es veu alterat i Ferrater, obligat a guanyar-se la vida.³⁰

²⁹ Xavier MACIÀ: «Gabriel Ferrater: Un nou tombant de la poesia catalana?», , Lletres La literatura catalana a internet, UOC/Institut Ramon Llull, 1999, par. 6 [https://lletres.uoc.edu/ca/autor/gabriel-ferrater/detall (consulta: 14.09.2021)]

³⁰ Xavier MACIÀ: «Gabriel Ferrater: Un nou tombant de la poesia catalana?», par. 7.

Crític d'art, traductor, professor d'universitat, escriptor i poeta (entre altres facetes), foren les ocupacions de Ferrater. No obstant, aquesta facilitat per excel·lir en les diverses activitats literàries va de la mà d'un estil de vida erràtic i econòmicament inestable.³¹

El poeta se suïcidà a l'edat de quaranta-nou anys (a punt de fer els cinquanta) amb el pretext (entre d'altres) de no voler fer pudor de vell.³²

Com assegura l'Helena Valentí (escriptora i traductora catalana i una de les parelles del poeta) en una entrevista per a la revista *Força dona* recollida en el lloc web de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana [AELC]:

En Ferrater hi havia un misteri, un misteri... [...] Hauria de pensar-hi tant i no ho he fet... hi havia una falla. Ferrater era una persona molt intel·ligent, amb una gran capacitat per conèixer-se i per analitzar-se, extraordinària... bbrrrmmmm... però tenia un concepte de la vida, del pudor, de...³³

Per això, és probable que la raó del seu tràgic final no resideixi exclusivament en aquest pensament gerontofòbic. Els canvis d'interessos sobtats (al nivell personal i professional), el *modus vivendi* precari, desordenat i un pèl excèntric i el culte a la vida bohèmia indiquen, entre d'altres, una gran incapacitat d'adaptació al món adult. En tot cas, és innegable que Ferrater és un personatge a cavall entre la incògnita i l'honestat. Un individu translúcid difícil d'incloure en un esquema social hipertrofiat de sistemes classificatoris generalitzadors i arbitraris.

I és que, efectivament, aquesta diferenciació i lucidesa, aquesta desalineació i virtuosisme, aquesta marginació i genialitat han provocat que, tant el mateix poeta com la seva obra literària i poètica, generin certa confusió a l'hora d'ésser categoritzades: ni retòric, ni sentimental, ni metafísic. Ni purista, ni protesta. Lluny del surrealisme i lluny, també, de l'absurditat. La vessant poètica de Ferrater s'identifica amb el relat d'experiències morals (que no moralitzants). Un exercici discursiu d'investigació (a voltes, simbòlica) realitzat per plaer. Un joc d'immersió en el pensament i les emocions. Un esbargiment intel·lectual on la perspectiva és marcada per una gran intensitat perceptiva i emotiva probablement innata però també, per què no, volguda.

Les dones i els dies, el recull de les peces poètiques ferraterianes corregit minuciosament pel mateix poeta, s'articula entorn a dos grans eixos de temàtics: *les dones* i *els dies*.³⁴

³¹ Xavier MACIÀ: «Gabriel Ferrater: Un nou tombant de la poesia catalana?», par. 8.

³² Xavier MACIÀ: «Gabriel Ferrater: Un nou tombant de la poesia catalana?», par. 8.

³³ Associació d'Escriptors en Llengua Catalana: *Helena Valentí, 1940-1990*, par. 20 [<https://www.escriptors.cat/autors/valentih/forca-dona-entrevista-amb-helena-valenti>] (consulta: 15.09.2021)]

³⁴ Gabriel FERRATER: *Les dones i els dies*, edició de Jordi Cornudella, Edicions 62, Barcelona, 2018.

Les dones com a metonímia de les relacions interpersonals i íntimes. I, *els dies*, com a sinècdoque del temps i el pas del temps. Cal tenir present aquesta declaració d'intencions del poeta a l'hora d'endinsar-nos en l'anàlisi del poema que ens incumbeix: «Atra Mater».

«Atra Mater» és, a parer meu, un dels poemes més catàrtics del poeta. Una manifestació sincera de vulnerabilitat condicionada notablement pel motiu literari del *memento*. El poema se centra en algú aparentment desorientat que no sap on és i finalment reconeix el lloc. Presenta un caràcter seriós (que no solemne) i que, d'entrada i doblement, genera més preguntes que respostes, donat que, tipogràficament, ens enfronta a molts signes d'interrogació. El poema presenta 31 versos dividits en tres parts o estrofes ben diferenciades (1-12 / 13-23 / 24-31) i està format per hexasíl·labs.

El ritme, utilitzat de manera no repetitiva i provocant alteracions en mig de cadències, es veu condicionat per les sensacions viscudes pel poeta i traduït sobre el paper en versos que trenquen oracions i unitats de pensament (encavalcaments); en signes de puntuació (parèntesis i guions) que indiquen interrupcions sobtades o ràpides superposicions de les pròpies especulacions.

La primera peça del trencaclosques és el títol: «Atra Mater». Es tracta d'una deslexicalització de l'expressió llatina *alma mater* (mare nutrícia). Aquí, però, l'expressió esdevé més fosca, més funesta: *ater*, *atra*, *atrum*, en llatí, significa «negre». Així doncs, ens trobem davant d'una mare negra, terrorífica, tètrica, terrible. Apareix també, en el títol, un personatge recurrent en els poemes ferraterians: el de la dona. Encarnant, aquí, una figura materna grotesca. D'aquesta manera i només amb el títol, s'és capaç de fer l'esbós d'un panorama desolador: una humanitat desgraciada engendrada per un personatge malèfic.

Els tres primers versos del poema fan la descripció d'un paisatge hostil: un camp de bardissa, vinculat a l'abandonament i a la desolació, que es mou excitada pel vent de vora mar. Si es retorna a la primera meitat del primer vers, no obstant, s'observa un detall que ens rebel·la l'opinió del poeta: «És massa gran...». El pes del sintagma verbal recau en *massa* i indica diverses possibilitats interpretatives: d'una banda, el rebuig del poeta a la immensitat del paisatge per gust estètic (s'ha conegut anteriorment la seva faceta de crític pictòric); d'altra banda, des d'un punt de vista més imparcial, pot representar el trencament d'expectatives dimensionals entre el paisatge i la projecció mental que el poeta tenia de l'escenari; i d'una altra banda, l'adverbi podria contenir l'exposició de les emocions del poeta. La reflexió de les seves pròpies inseguretats. La negació davant la descoberta d'un escenari que el connecta amb un punt del seu passat. La por a no poder sobreposar-se a la imatge.

Sigui com sigui, és clar que si s'ha volgut situar al lector en aquest llenç pictoricoliterari, ha d'haver-hi una relació més profunda entre el poeta i l'espai que la merament contemplativa. El paisatge es converteix en el correlat objectiu de l'estat d'ànim del poeta. Hi ha una identificació entre l'exterior i l'interior. Una connexió entre allò que el poeta veu i allò que sent. El poema segueix amb un quart i cinquè vers on apareixen les primeres preguntes retòriques del poema: «Aquí, un lloc tan obert? / Per què, tan pla?» Aquestes situen al poeta en un entorn de contrarietats i constaten que aquell *massa* del primer vers connotava un gran desconcert. Seguint el fil d'aquest trasbalsament, es dedueix (per antítesi) que les expectatives del poeta no contemplaven tanta amplitud, immensitat. L'escenari que contempla excedeix allò que ell pot concebre. I continuant amb la idea del paisatge com a correlat objectiu de l'estat d'ànim del poeta, aquest escenari podria correspondre's al d'un dolor emocional episòdic i latent.

En els versos 5-8 «els peus / trepitgen reservats, / que no els doblegui un clot / com una serp, de sobte».

D'entrada apareix una hipàllage en: «els peus / trepitgen reservats». S'hi troba també una gradació de caiguda entre un clot i una serp. I, de sobte, el mot serp obre un camp semàntic d'interès: símbol de perfídia (serp del paradís d'Adam i Eva –animal-femella dolenta– i, de nou, *mise en abyme*, d'una altra gradació d'espais de caiguda: el *locus amoenus*, el paradís, i el lloc dantesc on es troba el poeta), d'angúnia, de maldat. Estem davant d'un animal sigil·lós amb moviments de difícil anticipació. El poeta es troba davant d'un perill. Per tant, l'actitud del poeta no és contemplativa. Està en tensió, alerta. Atent a possibles situacions amenaçadores. I el monòleg interior sense respostes continua: «I tan callat?» (primera part del vers 9). Pren protagonisme l'ambient sonor trencant, de nou, les expectatives del poeta, el silenci l'incomoda. El poema continua amb la segona part del vers 9, vers 10 i primera part de l'11: «Els ulls / que el sol ungleja sotgen / ombres».

Si fem una lectura literal dels versos endevinem com el poeta enlluernat cerca l'ombra. Es torna remarcar la situació d'incomoditat física i anímica que aquest pateix. En una anàlisi retòrica, apareix una doble personificació dels ulls i el sol. Els ulls, també actuaran metonímicament com a poeta, en estat amatent a allò que pugui esdevenir-se.

Cal remarcar que, fins aquí, s'ha trobat l'aparició dels diversos elements de la natura: la terra (camp de bardisses), l'aigua (el mar), l'aire (el vent que agita la terra) i el foc (el sol que ungleja els ulls). Els elements naturals no es troben en harmonia.. Es corrobora la idea de no ser en un *locus amoenus*. L'espai on ens situa el poema és, com s'ha esmentat, l'antítesi del paradís.

S'acaba la primera estrofa amb la continuació del monòleg interior ple de preguntes sense resposta en els versos 11 i 12. «On, la terrible, / que ha fet fugir les veus?»

En aquesta pregunta hi ha un secretisme poètic. Amb una el·lipsi que manté l'intriga. Un petit engany per omissió. Un lloc buit, una indeterminació, una indefinició que, paradoxalment, representa la troballa d'una evidència: el poeta es troba a la recerca desesperada d'alguna cosa terrible (motiu de la recerca), capaç de fer «fugir les veus» (personificació de veus) d'eliminar-les, d'esborrar-les del mapa. Potser per por a retornar dolors antics, sepultats pel pas del temps... Però no ens anticipem. Si fins ara el poeta s'havia mostrat inquiet amb tot allò que l'envoltava, a continuació es veurà sacsejat per un seguit d'estímuls que acceleraran el ritme dels seus pensaments i, per tant, les interrupcions seran introduïdes i intercalades per parèntesis i guions.

«Fins que el cobert de zinc / i de fusta fungosa / que surt al pas com una / captaire negra i fera / de nafres». Del vers 13 al 17, apareix la troballa del personatge que el poeta cercava. La fusta fungosa del cobert representa un símbol d'abandonament, de la vegetació i, per tant, la natura donant sepultura a allò que va originar l'home. El poema apunta a la personificació del cobert de zinc, la seva feminització i la seva comparació a una captaire negra i fera, un personatge bàrbar i salvatge. No es tracta d'una de les dones estimades per Ferrater. No hi ha res a admirar d'aquesta dona deforme, monstruosa, rural accidental, de classe baixa, marginada, paradoxalment víctima (plena de nafres) i malvada per dins i fora. Negra com la fosca, horripilant. I no obstant, el poeta no pot treure'n la mirada de sobre. Aquesta negror genera una isotopia amb el títol. Més concretament, amb l'adjectiu llatí *atra*. Aquesta imatge captiva el poeta i el lector.

Versos 17-19. Apareix un apòstrofe: «(-Tu que tornes? / vella, l'indret de por / eres tu?)» En una de les primeres versions d'«Atra Mater» els versos s'estructuren de la manera següent: «de nafres, obre el ventre / ple de fetus metàl·lics. / Tu, vella? Tu que tornes? / Ets tu, aquesta por? / Si tot el mal que duies / a dintre, ja l'has fet.»³⁵ Cosa que ratifica dos conceptes: primer, que el poeta ha conegut anteriorment aquest personatge. Ens trobem, per tant, davant d'un retrobament desagradable. I, segon, la identificació d'una de les pors del poeta amb aquesta visió desoladora. A més d'ésser captaire, salvatge i plena de nafres, el poema descriu una dona vella, d'aparença decrepita. És per això que pot donar la sensació que el poeta s'hi enfronta amb certa seguretat.

I en el vers 19 s'esdevé l'horripilació: «s'obre el ventre / ple de fetus metàl·lics». La vella s'obre el ventre i mostra les seves entranyes (l'hangar de zinc entreobre la porta), plenes de fetus metàl·lics. Apareix el motiu literari de la metamorfosi i l'arquetip del personatge de ciència ficció, el cyborg. No hi ha el deslliurament de cap infant. Només una imatge apocalíptica gairebé igual d'aterridora que els bombardejos aeris.

³⁵ Gabriel FERRATER: *Les dones i els dies*, p. 315.

El poema se situa davant del personatge esmentat en el títol. Davant d'un agent generador de dolor i caos, d'anti-naturalitat. Davant de l'origen del terror i la mort: l'«Atra Mater». El poeta, però, es mostra relativament serè i continua contemplant la visió infernal des de la distància amb una actitud gairebé conciliadora: versos 21-22: «Si tot el mal que duies / a dintre ja el vas fer».

I acaba la segona estrofa amb una informació literal de gran rellevància: la metàfora *in praesentia* dels fetus metàl·lics: «Bombes que van sobrar». Els fills d'aquesta mare terrible que van anar a la guerra i els que han quedat, com si es tractés d'un avortament.

La tercera estrofa s'inicia de la següent manera: «...vibra una sargantana» (vers 24). Un so gairebé imperceptible trenca l'ensomni i la digressió mental. El poeta recupera la consciència del moment present.

En el vers 25: «L'herba es menja el rovell», l'herba actua com a metonímia del camp, en representació de la natura que es refà, guanya terreny i enterra les males accions dels homes. El rovell té una funció simbòlica en representació d'un sol brut, d'un temps desgraciat.

Els versos 26-27, «No surt ningú. No guarden / aquests munts de rebuig», ratifiquen que la segona part de la poesia ha estat una projecció espaordidora, una invenció mental, una visió, una al·lucinació. No hi ha cap captaire ni hi ha ningú. Només el poeta observant un cobert obert de zinc amb bombes inservibles, ferralla que ja no pot fer mal.

El poema sencer ha estat condicionat pel verb d'acció «esquerdar» que apareix en els versos 28-29: «Es va esquerdant l'eixut / crostisser dels records». Es manifesta el motiu literari *memento* amb una doble afectació: sensorial i emocional. S'ha format una fissura o bretxa dolorosa, que esquinça una crosta eixuta: un escut protector forjat en l'interior del poeta per evitar el retorn a l'experimentació de perill, de tortura. Per escapar d'un paisatge advers amb miratges orcs i tenebrosos. Per esquivar un dels fets traumàtics que va condicionat notablement la seva vida i, probablement, també la seva mort. Per defugir de l'estancament inevitable en un espai i un temps de misèria: «una guerra civil, / uns aeròdroms pobres» (versos 30-31). Espai que s'ha convertit, avui dia i paradoxalment, en un aeroport gens pobre, ple de turistes riallers.

Bibliografia

Gabriel FERRATER: *Les dones i els dies*. Edició de Jordi Cornudella, Edicions 62, Barcelona, 2018.

Xavier MACIÀ i Núria PERPINYÀ: *La poesia de Gabriel Ferrater*. Edicions 62, Barcelona, 1986.